

DOBRO I VAMA!

(iz putnih zabeleški)

1

Jermenija ostavlja prve utiske na mene ujutru, u vozu. Zelenkastosivi kamen ne diže se više kao planina, kao litica; prosuo se u ravno kameno polje; planina je umrla i njen kostur se rasuo po polju. Vreme je istrošilo, oborilo planinu, ostale su samo njene kosti.

Duž nasipa se pruža bodljikava žica, i ja ne shvatam odmah da to voz ide uz samu granicu sa Turskom. Vidi se bela kućica, pored nje magarac; nije naš – turski je. Ljudi se ne vide. Još spavaju askeri...

Jermensko selo: kuće sa ravnim krovovima, niski pravougaonici, napravljeni od krušnih sivih kamenova; oko kuće nema nikakvog zelenila, ni drveća, ni cveća, samo sivo kamenje. I čini se kao da te kuće nisu ni napravili ljudi. Poneki sivi kamen oživi, pokrene se. Ovce. I njih je rodilo kamenje, i one, verovatno, jedu kamičke i piju kamenu prašinu – nema trave, nema vode, samo ravna kamena stepa – krupno, bodljikavo, sivo, zelenkasto, crno kamenje.

Svi seljaci nose uniformu sovjetskog radnog naroda – sive ili crne kratke vatirane kapute; ljudi su isti kao ovo kamenje usred kojeg žive, lica su im crna od prirodno tamne kože i neizbjijanih brada. Mnogi su preko nogavica navukli bele vunene čarape. Žene su u sivim maramama omotanim oko glave tako da odozdo prekrivaju usta, a odozgo čela sve do očiju. I marame su boje kamena.

I odjednom, dve žene u jarko crvenim haljinama, crvenim kaputima, crvenim prslucima, crvenim trakama, crvenim maramama. Sve je crveno – svaki deo odeće crven je na svoj način i prodorno se oglašava svojim posebnim crvenim glasom. To su kurdske žene – žene viševekovnih, hiljadugodišnjih stočara. Možda je to njihov crveni bunt protiv sivih stoleća usred sivog kamenja?

Moj sused u kupeu, šef nekog gradilišta, neprestano upoređuje rajsку plodnost Gruzije sa jermenskom kamenom pustinjom. Mlad je i kritički raspoložen; usred razgovora o tunelu od sedam kilometara probijenom kroz bazaltnu stenu, on ubacuje: „Ma to je napravljeno još u vreme Nikolaja!“³²

Zatim mi govori o mogućnosti da se kupe dolari i zlatne rublje, informiše me o kursevima na crnoj berzi. Oseća se da zavidi onima koji obrću velike pare. Zatim priča o jerevanskom³³ majstoru koji je izradivao metalne vence sa metalnim listovima. Saznajem da u Jermeniji na sahrane – čak i one najskromnije – dolazi po dvesta-trista ljudi, i da je broj venaca tek nešto manji. Majstor za pogrebne vence postao je jedan od najbogatijih Jermenaca. Zatim me moj sused nudi narom, kupljenim još u Moskvi. Put od Moskve do

³² Nikolaja II., poslednjeg ruskog cara, vladao 1894-1917. (Fusnote su prevodiočeve.)

³³ Jerevan je glavni grad Jermenije koji se kao grad prvi put spominje u VI veku, ali je car Argišti I na tom mestu još 782. pre n.e. podigao tvrđavu Erebuni po kojoj je kasnije i grad dobio ime.

Jerevana je dug – zemља је огромна; мој сапутник је на Курској станици био свеће обријан, а надомак Јеревана већ је добро зарастао у црну браду.

2

На брду изнад Јеревана стоји споменик Сталjinу. Где год да се налазиш, можеш видети дивовског бронзаног маршала. Када би неки космонавт, стигавши са далеке планете, угледао овог бронзаног гиганта како се уздиже над престоницом Јерменије, одмах би shвatio да је то споменик великим и страшном владару.

Сталjin је у дугачком бронзаном шинјелу, на глави му официрска шапка, бронзана рука заденута је за шинјел. Он кораћа, и корак му је полаган, теžак, равномеран – то је корак газде, владара света, који се никуд не ћури. Споменик представља неobičan, застраšujuć spoj – он је израз сile, какву може posedovati jedino bog, i израз grube ovozemaljske vlasti – soldatske, činovničke.

Наравно, овај величанствени bog у шинјелу је један одличан рад Merkulova. Možda njegov najbolji rad. Možda je to čak najbolji spomenik naše epohe. To je spomenik našoj epohi, epohi Staljina. Odavde се čini da Staljin главом dodiruje oblake. Visina Staljina је 17 метара. Visina споменика zajedno са постолjem – 78 метара. Dok је споменик сastавljan i dok су delovi ogromnog бronzanog tela лežali на tlu, radnici су bez saginjaња prolazili unutar šuplje Staljinove noge.³⁴

On se уzdiže nad Јереваном, над Јерменијом, уздиže се над Русијом, Украјином, над Crnim i Kaspijskim morem, nad Severnim ledenim okeanom, istočnosibirском tajgom, peščanim pustinjama Kazahstana. Staljin је država.

Овај споменик подignut је 1951. године. Naučnici, pesnici, udarnici, čobani, studenti i đaci, stari boljševici – svи су се скupili u подноју бронзаног колоса. Naravno, govornici su говорили о највећем od velikih, најgenijalnijem od genijalnih, најмудrijem od mudrih, o dragom i voljenom ocu, o učitelju. Sve glave bile су пognute pred gazdom, vodom,

³⁴ Mali fusnotski elaborat o spomenicima. Spomenik spomenut u ovom putopisu očigledno je bio jedan od највећих na свету. A највећи је, naravno, njujorški Kip Slobode, „Statue of liberty”, „Liberté éclairant le monde”, („Sloboda obasjava свет”, kako glasi originalni francuski назив). Ali, da li je? Prema američkoј enciklopediji, Kip Slobode је visok preko 300 fita (preko 90 m) ali... „form sea level to the top of torch” (od нивоа мора до врха бакље). Zaista originalan način за određivanje visine! Dovodenje читавог света у заблуду – без laži. (Jasno је да bi ovako ne само riodežaneirovski Isus, nego čak i kalemegdanski Pobednik bio „veći” од Kipa Slobode, a „највећи” кип на свету bio bi onaj koji bi, bez obzira на svoju visinu, bio popet na vrh Mont Everesta.) Zapravo, američki kip је visok 45,6 m i nalazi se na kamenom постолju visine 26,7 m које је на другом, niskom i širokom постолју zvezdastog облика. Zaista највећи spomenik на свету подignut je ipak u SSSR-u kod Volgograda, pre тога zvanom Staljingrad, a prвобитно – Caricin. Kip „Domovina-Majka” је visok 85 m, од чега је 52 m figura жене, а остalo – подignut mač u njenoj ruci. Njegov главни skulptor bio je Jevgenij Vučetić, kasnije i koautor највишег evropskog TV-tornja Ostankino u Moskvi. I sasvim je moguće da je ovaj Vučetić bio u srodstvu sa Paškom Vučetićem, autorom višemetarskog „Spomenika Karadordu” који je kratко стајао на Kalemeđdanu, dok nije uništen u I sv. ratu. Tu se враћамо на jerevanski kip koji takođe nije дugo стајао, mada су ga Jerevanci ipak oprezno čuvalи još nekoliko godina nakon Gazdine smrti...

tvorcem Sovjetske države. Staljinova država izražavala je Staljinov karakter. U Staljinovom karakteru bio je izražen karakter države koju je stvorio.

Stigao sam u Jerevan u vreme održavanja XXII kongresa partije, onda kada je Staljinov prospekt, najlepša gradska ulica, zasađena platanima, široka i prava, noću osvetljena fenjerima zakovanim za asfalt, bio preimenovan u Lenjinov prospekt.

Moji sagovornici Jermenii – jedan od njih je svojevremeno bio među onim uglednicima koji su otkrili spomenik – reagovali su veoma nervozno na moje pohvale gigantskom monumentu.

Jedni su govorili patetično: „Neka metal, koji je utrošen na stvaranje ovog spomenika, povrati svoju prvobitnu plemenitu bīt.”

Ali ostali su psovali Staljina – napadali su ga čak ne za zlodela i ubistva izvršena 1937. godine, već za njegovu ništavnost – neznačajka, hvalisavac, skorojević.

Svi moji pokušaji da izvučem neku reč priznanja Staljinu za učešće u stvaranju velike Sovjetske države ostali su bez rezultata. Moji sagovornici nisu hteli da mu priznaju ni delić zasluge za izgradnju fabrika, rukovođenje u ratu, stvaranje sovjetskog državnog uređenja. Sve je to bilo uprkos njemu i mimo njega.³⁵ Njihova neobjektivnost bila je tolika, da je terala čoveka da se i nehotice zauzme za Staljina. Ta apsolutna neobjektivnost mogla se uporediti samo sa onom neobjektivnošću koju su ispoljavali isti ti ljudi za Staljinovog života, u apsolutnim formama obožavajući njegov um, volju, vizionarstvo, genij. Mislim da su i histerija obožavanja Staljina, i mahnito pljuvanje po njemu izrasli iz iste osnove.

Slušajući svoje jermenske sagovornike, prepoznavao sam crte mnogih svojih ruskih sagovornika. Očigledno, nisu samo svojstvene svim narodima dobrota, inteligencija i plemenitost crte globalnog ljudskog karaktera. Beskičmenjaštvo i licemerje takođe su svojstveni čoveku, mogu se sresti i na severu i na jugu, objedinjavajući plavokose i tamnokose, narode, rase i plemena.

Uveče 7. novembra 1961. zajedno sa dva svoja jerevanska poznanika popeo sam se na brdo gde se nalazio Staljinov spomenik. Sunce je zalazilo. Sedeli smo u malom restoranu i gledali rumene snegove Ararata. Razgovarali smo o Staljinu. Poslužili su nas vrlo slanom i neukusnom ribom, pa su možda zato moji sagovornici bili posebno žučni.

Kad se smračilo, počela je počasna paljba u čast 44-te godišnjice Oktobarske revolucije. Moji sagovornici su nastavili razgovor, u kojem su se svaki čas mogle čuti gruzijske reči „Soso”³⁶ i „mama dzoglu”, odnosno „kujin sin”...

U tami odoh do Staljinovog spomenika. Slika, koju sam tamo video, bila je zaista upečatljiva. Desetine topova namešteni su polukružno u podnožju monumenta. Pri svakom plotunu dugački plamen koji bi sevnuo iz cevi obasjao bi okolna brda a džinovski Staljinov lik iskršnuo bi iz mraka. Vreli, sjajni dim kovitlao se oko bronzanih Gazdinih nogu. Izgledalo je kao da generalisimus poslednji put komanduje svojom artiljerijom –

³⁵ Međutim, kao što je negde dobro naglasio A. Zinovjev, u suštini je pogrešno tvrditi da su uspesi (a bilo ih je) Sovjetske države bili kako zahvaljujući, tako i uprkos Staljinu, i ispravno je samo konstatovati da su oni bili u njegovo vreme. Šta bi bilo da je neko drugi preko tri decenije bio gensem, o tome se može samo spekulisati, što je bespredmetno.

³⁶ „Soso” (od „Josif”) je nadimak iz detinjstva čoveka koji je u svojoj revolucionarnoj mladosti verovatno sam sebi dao nadimak „Čelični”, da bi završio kao „Gazda”.

tutnjava i plamen probijali su tamu, stotine vojnika komešalo se oko topova, pa opet tišina i tama, i opet reči komande, i najzad iz planinske tame ponovo iskršava strašni bronzani bog u šinjelu. Ne, njemu se više ne može uzeti ono što mu nesumnjivo pripada – on, koji je izvršio bezbroj neljudskih zločina, on je nemilosrdni tvorac i upravljač velike i strašne države.

Njega se više ne može svrstati u kategoriju mama dzoglu. Isto, kao što mu ne dolikuje zvanje oca ili prijatelja naroda Zemlje.

Članovi Jerevanskog gradskog komiteta partije pričali su kako je na glavnoj skupštini kolhoznika jednog sela u Araratskoj dolini predloženo da se Staljinov spomenik ukloni. A seljaci su rekli: država nam je uzela sto hiljada rubala da bi podigla taj spomenik. Sad država hoće da ga sruši. Dobro, neka ga ruše, ali neka nama vrate naših sto hiljada... A jedan stari je predložio da se spomenik skine i, bez rastavljanja, zakopa. „Možda će nam još zatrebati. Šta ako dode nova vlast – zar ponovo da skupljamo pare?!”

Kako je to strašno – Staljinova država dobija afirmaciju u formi protesta državnih lidera protiv Staljina. A buntovnički duh želi da se iskaže kroz afirmaciju Staljina – jednog od najvećih zločinaca u istoriji.

...U mirnom planinskom selu Cahkadzor šezdeset kilometara daleko od Jerevana u sedam uveče na ulici nema žive duše. Cahkadzor ima svoju seosku ludu – sedamdeset-petogodišnjeg starca Andreasa. Priča se da je izgubio razum za vreme masovnih ubistava Jermena koje su vršili Turci – na Andreasove oči ubijeni su svi njegovi. Priča se da je u mladosti Andreas služio u ruskoj vojsci, kod obogotvorenog od strane jermenskih seljaka Andronik-paše, partizana i ruskog generala, koji je nedavno umro u Sjedinjenim Američkim Državama. Pre godinu dana umrla je Andreasova žena – mučenica, koja je provela svoj vek sa ludakom. Za života ju je tukao, a kad je starica umrla, Andreas dugo nije dozvoljavao da ju sahrane – grlio ju je, ljubio, pokušavao da je posedne za sto i hrani. Niko nije smeо prići starom ludaku, koji nije verovao da mu je žena mrtva.

Sad Andreas živi sam u malom kamenom kućerku; ima samo dve ovčice, koje su pune poverenja i ljubavi prema njemu – njegove ludorije, njegovo noćno pevanje, nastupi besa ili očajanja, suze i čutanje ovcama ne izgledaju neobično.

Ako se u njegovom prisustvu spomene ime Andronik-paše, on zaplače. Verovatno od Šekspirovog vremena nije bilo boljeg prototipa za lik bezumnog starog Lira od Andreasa. Srednjeg rasta, širok u ramenima, naizgled debeljuškast ali, verovatno, natečen, odeven u iznošenu toplu seljačku bluzu, sa ovčjom šubarom na glavi, sa velikim čvornovatim štapom, on korača strmim uličicama Cahkadzora veličanstvenim i tužnim, pogrebnim korakom. Njegova velika glava prekrivena je prosedim kovrdžama, koje ne mogu da stanu pod ovčiju šubaru. A lice mu je takvo da bi Rembrant spustio kićicu i rekao: „Ovde ja nemam šta da radim, priroda je sve učinila umesto mene.” I zaista, to lice bolje bi bilo fotografisati, nego slikati. Andreas ima lavle čelo, guste nadvijene obrve, velike, teške usne, veliki nos, obešene hindenburgske obraze i izbuljene, upaljene i istovremeno mutne žutosive oči. Te oči izražavaju dobrotu i umor, neukrotivi gnev i neizmeran bol, zamišljeni um i pomamnu bezumnost.

Stanovnici Cahkadzora žale Andreasa. Prepredeni i proračunati Karapet-ag, repatrijac iz Sirije, koji je zamenio zvanje vlasnika krčme u gradu Alepu za dužnost šefa menze-bifea

u Cahkadzoru, uvek časti Andreas. Časti ga sa poštovanjem, tako da se ovaj uza sav svoj ponos i sumnjičavost nikad ne vreda na Karapetovu ponudu za besplatan ručak, i smireno jede vrući haš – izvanredno bogate kalorijama teleće pihtije sa belim lukom. Ponekad Karapet-agu donese Andreasu čašicu lozove votke. Andreas piće lozovaču, peva vojničku pesmu o Andronik-paši i plače.

Čobanin Hačik besplatno napasa u brdima Andreasove ovce. Susetka Siranuš ponekad loži sušenom balegom peć u starčevoj kamenoj kućici. Jednom sam video kakav je Andreas kad se razbesni. Andreas je psovao na jermenskom, raspaljujući jermenske kleverte na prljavom plamenu ruskih psovki.

Ubrzo sam saznao šta je izazvalo Andreasov bes. Noću je po nalogu partiskog komiteta sa malog seoskog trga uklonjena gipsana zlatno ofarbana Staljinova bista.

Kada je Andreas primetio Staljinov nestanak, užasno se razbesneo. Mašući svojim štapom, napadao je šofere, decu, Karapet-agu, studente skijaše koji su stigli iz Jerevana.

Za njega je Staljin bio pobednik Nemaca. A Nemci su bili saveznici Turaka. Znači, Staljinov spomenik uništili su turski agenti. A Turci su ti koji su ubijali jermenske žene, decu i starce, neljudski uništavali mirne trudbenike koji im ništa nisu skrivili – seljake, radnike i zanatlige, ubijali su jermenske pisce, naučnike, pevače. Turci su ubili Andreasovu porodicu, razorili su njegov dom, ubili su mu brata. Turci su ubijali bogate Jermene i Jermene-prosjake, uništavali su jermenski narod. Protiv Turaka je ratovao veliki Andronik-paša, ruski general. A glavnokomandujući ruske armije, koja je razbila moćne saveznike Turaka, bio je Staljin.

Čitavo selo smeđalo se Andreasovom besu – pobrkao je dva rata – u njegovoj bezumnoj glavi pomešale su se 1914. i 1941. godina... Ludi starac je zahtevao da se gipsani, zlatnom folijom presvučeni Staljin vrati na cahkadzorski trg – pa on je pobedio Nemce, uništio Hitlera. Ljudi su mu se smeđali – on je bio lud, a oni su bili pametni.

3

Čudno je to. Među Jermenima ima popriličan broj svetlokosih, sivookih, plavookih. Viđao sam beloglau seosku decu, prelepú četvorogodišnju plavooku i zlatokosu Ruzanu. Kod jermenskih muškaraca i žena sreću se lica klasične, antičke lepote, sa idealnim ovalom, sa pravim i nevelikim nosevima, sa bademastim i plavim očima. Viđao sam ljude sa istaknutim jagodicama, sa spljoštenim nosevima, sa malko kosim očima; viđao sam Jerme ne sa duguljastim, dole zašiljenim licima, sa prćastim nosevima, sa neverovatno velikim nosevima, oštrim, orlovskim. Viđao sam ljude sa toliko crnom kosom da je imala plavkasti odsjaj, oči kao ugalj, jezuitski tanke usne, debele, afrički napućene usne. Ali, naravno, u svoj toj raznolikosti postoji jedan glavni, osnovni nacionalni tip.

I teško je reći, šta je čudnije – sva ta raznolikost ili ona neuništiva zajednička crta.

Ali kako su nastali otkloni od tipa Jermenina koji se smatra običnim, pravim?

Čini mi se da sva ta raznolikost odražava istoriju hiljadugodišnjih najezdi, upada, otmica, istoriju trgovačkih i kulturnih veza – u tim tipovima lica naziru se i stari Grci, i strašni Mongoli, i Asirci, Vavilonci, Persijanci, Turci, Sloveni. Jermeni su drevan narod, sa hiljadugodišnjom kulturom, hiljadugodišnjom istorijom, narod koji je preživeo mnogo ratova, narod-lutalica, narod koji je vekovima trpeo ugnjetavanje osvajača, narod koji je u borbi

sticao slobodu i ponovo pada u ropstvo. Možda je to objašnjenje i za mongolske spljoštenе noseve, plave grčke oči, asirsku tamnoću, persijske oči crne kao ugalj.

Zanimljivo da je šarenilo svetlih i tamnih lica, plavih i crnih očiju posebno prisutno u jermenskim selima, koja žive zatvoreno, patrijarhalno, tamo, gde se to šarenilo ne može objasniti skorašnjim događajima. Dubina vekova ispolirala je ogledalo u kojem se odražavaju lica savremenih Jermenaca.

Ali to isto može se reći i za Ruse i posebno za Jevreje. Pa jasno; ni ruska lica nisu na isti kalup, pored Rusa sa plavim i sivim očima, sa prćastim nosevima i kosom boje lana, žive „Rusaki” sa kukastim nosevima, žive „Cigani”, kako ih zovu, sa crnim južnjačkim očima, sa kosom kao katran, i odmah pored njih – lice sa mongolskim jagodicama, mongolskim kosim očima, spljoštenim nosem. A Jevreji! Tamni, crni, beloglavi, kukastih noseva, prćastih noseva, plavih očiju; lica azijska, afrička, španska, nemačka, slovenska...

Čim duža je istorija nekog naroda, tim više ima u njoj ratova, zarobljavanja, upada, lutanja, i tim veća je raznolikost lica. Ta raznolikost odraz je vekovnih i hiljadugodišnjih noćenja pobednika u domovima pobeđenih. To je priča o bezumlju ženskih srca, koja su prestala da kucaju pre hiljadu godina, priča o strasti raspaljenih pijanih vojnika-pobednika, o nežnosti inostranog Romea prema jermenskoj Juliji...

(...)

(S ruskog preveo **Andrij Lavrik**)

Vasilij Grosman je bio sovjetski pisac čije je najznačajnije delo, „Život i sudbina”, prevedeno i kod nas. Naslov ovog dela, „Dobro i vama！”, predstavlja odgovor na uobičajeni jermenski pozdrav (Želim vam) Dobro! (A. L.)